

Kiss Dávid

Mítoszok és mesék határán Bevezetés *A Gyűrűk Ura* teremtésmitológiájába

A Gyűrűk Ura mitológiájáról

J. R. R. Tolkien három kötetben megjelent regénye, *A Gyűrűk Ura*, bár megjelenésekor nem talált pozitív fogadtatásra a kritikusok között, hamar kultikus státuszba került, s a mai napig úgy tekint rá az olvasóközönség, mint a fantasy-irodalom egyik elindítója, központi műve. Helyét a huszadik század világirodalmi kánonjában nem lehet vitatni, sokkal helyénvalóbb kérdés azonban az – és kutatásomat is ez motiválja –, hogy miként vált ilyen népszerűvé a Hatalom Gyűrűjének története. Nyilván számos összetevője van egy regény sikerességének vagy éppen sikertelenségének, dolgozatomban nem vállalkozom arra, hogy megpróbáljam minden oldalról körüljárni ezt a kérdést, céloom inkább az, hogy egy lehetséges elemet részletesebben megvizsgáljak, feltárva a regény kultikus szerepének kialakulásához fűződő esetleges kapcsolatait.¹

Tanulmányomban a tolkieni szöveg univerzum mitológiai és mesei vonatkozásait vázolom fel (a teljesség igénye nélkül), olyan motívumokon keresztül, melyek szerves részét képezik a regényeknek, az olvasók előtt azonban ezek mitológiai gyökerei részben rejtve maradhatnak, mert megértésükhöz a kulcsot a szöveg belső motívumrendszerében elfoglalt helyük szolgáltatja, kibontásukhoz nem szükségesek a szöveget a mitológiai hagyományhoz kapcsoló pontok. Ám a regények keletkezéstörténetében, illetve recepciójában fontos támpontot nyújthatnak ezek a kapaszkodók – különös tekintettel *A Gyűrűk Ura* kiemelt szerepére – ezért vállalkozom a regények mitológiai hátterének feltárására. Megtévesztő lehet, hogy eddig regényekről beszéltem, ám a többes szám használata nem gondatlanságom eredménye, és nem is *A Gyűrűk Ura* három részére utal (ugyanis Tolkien a művet egy regénynek tekintette, a három kötetben való megjelenés pusztán kiadói döntés következményeképp történt). A többes szám arra utal, hogy a tolkieni szövegvilág motívumrendszerének és mitológiai vonatkozásainak megértéséhez *A Gyűrűk Ura* mellett annak „előzményeiről” is szólnunk kell, dolgozatomban témáját tekintve leginkább *A*

¹ Hasonló kérdésekkel foglalkozik Kúspér Judit tanulmánya, mely a *Harry Potter* és *A Gyűrűk Ura* modern mítoszként való olvashatóságát és működését vizsgálja: Kúspér Judit: *Továbbélő mítoszok, modern eposzok. Allegorikus és szimbolikus mintázatok J. K. Rowling Harry Potter és J. R. R. Tolkien A Gyűrűk Ura című művében*. In: [jelen kötet] *Tanulmányok a bölcsészettudományok köréből* 115–125.

szilmarilok megemlézése válik fontossá. A tolkien szöveguniverzumban *A szilmarilok* ugyanis nem más, mint az olvasók által *A Gyűrűk Urában* megismert világ kozmogóniája, teremtéstörténete.

Mielőtt a konkrét szövegelemek tárgyalására térnék, szükségesnek tartom a mítoszfogalom aktualizációját. Direkt nem definiálást említettem, hiszen sokan sokféleképpen végezték már el előttem ennek a fogalomnak a meghatározását, én csak kiválasztom dolgozatom szempontjából a legmegfelelőbbet. Írásomban a mítosz alatt olyan történetet, tudást, információt értek – a közvetítettség minőségétől függetlenül –, mely az „ősök” tudását örökíti át, a közösség összetartó anyaga, vallásos elemekkel átítatott világmagyarázat. A mitológia pedig ennek a tudásnak az összességét, háttérét jelenti.

A tolkien regények alapját mesterséges, fikcionált mítoszok alkotják, melyek a regényvilágon belül úgy működnek, mint a hagyományos mítoszok, ezáltal több szállal kötődnek a „hagyományos” mitológiákhoz, a keresztény mitológiát összefűző Bibliához éppúgy, mint a kelta és skandináv népek mítoszaihoz. Emellett számos hasonlóság fedezhető fel Tolkien regényei és a Kalevala, a finn nemzeti eposz között is. Tanulmányomban a tolkien szövegekben ezeknek a mitológiai előzményeknek a nyomát kutatom, rámutatok a lehetséges kapcsolódási pontokra. A mitológiai meghatározottság ezekben a szövegekben különböző szinteken, a szöveg mikro- és makroszintjein egyaránt megvalósul, írásomban törekszem arra, hogy az egyes szövegszinteken megmutatkozó mítoszi és mesei motívumokat feltárjam.

Célszerűnek tartom *A szilmarilok*ra vonatkoztatva megvizsgálni a mitológiai meghatározottság kérdését, ugyanis ennek a talaján „fejlődik” *A Gyűrűk Ura* világa. *A szilmarilok* Tolkien egész életén át szerkesztett, többször átírt, végleges formában soha el nem készülő műve. Már maga a regény keletkezéstörténete is számos hasonlóságot mutat a mítoszokat összegyűjtő művek keletkezéstörténetével. A regény darabjai ugyanis olyan elbeszélések, krónikák, történettöredékek, melyek szövegváltozatai egymástól eltérőek, a szájhagyomány módján terjedő mesékhez hasonlóan léteznek, változatos formában kerültek lejegyzésre, és egymás mellé rendelésük, összefűzésük egyfajta rendszerező kényszer eredménye. *A szilmarilok* kiadásban megjelent változatát Christopher Tolkien, a szerző fia rendezte, s a regény előszavában maga is reflektál a kiadás körülményeire.² *A szilmarilok* tehát a mitológiai háttérrel jelentik *A babó* és *A Gyűrűk Ura* számára, a kapcsolat tehát eleve feltételezhető a művek jelentésvilágai között, ám ennek konkrét bizonyítékai is vannak: *A Gyűrűk Ura* megírásakor tudatos szerzői intenciót találunk, Tolkien szerint regénye „alapvetően vallásos, és katolikus mű”.³ Ha a korábban felvázolt

² J. R. R. Tolkien: *A szilmarilok*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2003. 9.

³ J. R. R. Tolkien levelei, 142.

analógiát igaznak véljük, akkor a vallásos meghatározottságot *A szilmarilok* kapcsán is fel kell fedeznünk.

Ainulindale: A világ teremtése és az istenek bemutatása

A regény első fejezete, az *Ainulindale*, a világ teremtéséről szól. A tolkieni világ kozmogóniája sokban megfeleltethető a bibliai teremtéstörténetnek és más teremtésmítoszoknak, melyek mindig azt a célt szolgálják, hogy magyarázatot adjanak az ember és a természet viszonyára, az élet és a halál kérdéseire, illetve alapot szolgáltatassanak a mítoszok számára⁴. A regény kezdő soraiban⁵ János evangéliumának a teremtésről szóló szavai visszhangoznak.⁶

A világot teremtő istenség (Eru) földi neve Ilúvatar, amely a Kalevalában szereplő Ilmatar nevére hasonlít. A Kalevalában Ilmatar, miközben megpróbálja világra hozni gyermekét, a tengerből földet, hegyeket formál. A párhuzam könnyen felismerhető a két istenség között, Ilúvatar az *ainuk* megalkotásával és a dallam dalolásával rajtuk keresztül végzi el Ea és Arda, az ég és a föld teremtését. Az *Ainulindale* fejezetben ismerjük meg Melkort, a leghatalmasabbat az *ainuk* között, akit később Morgoth néven emlegetnek a teremtett világ lakói. Ő, a többi *ainu*val szemben saját vágyait, saját szándékát is a dalba szövi, ezek a gondolatok azonban nem egyeznek Ilúvatar szándékával, ami disszonanciát okoz a dalban, ezáltal a teremtésben is. Melkor alakjában Lucifer arkangyal tükröződik, aki, mert szembeszállt Isten dicsőségével, kiűzetett az angyalok sorából, az őt követő angyalok pedig démonokká váltak. Az *Ainulindale* szövegében Melkor még az *ainuk* között marad, a *Valaquentában* azonban már, mint ellenség tűnik fel, és a hozzá csatlakozott *mai*ákból démoni teremtmények születnek.

Az *Ainulindale*ban megjelenő istenségek, az *ainuk* illeszkednek abba a legtöbb hagyományos mitológiában fellelhető rendszerbe, melyben a „kozmoszt és a Földet megszemélyesített, férfi- és nőalakkal felruházott istenségek uralják.”⁷ Ezekben a panteonokban leggyakrabban olyan istenségeket találunk, akik hatalmukat valamely földi elem felett gyakorolják. A legtöbb mitológia szigorúnak, zordnak festi le ezeket az istenségeket⁸, ám az *Ainulindale* szereplői gondoskodó, támogató alakok, akik Ilúvatar szándéka szerint, az ő Gyermekéi javára formálják a teremtett világot. Kivétel ez alól természetesen Melkor, ám az

⁴ Veronica Ions: *Mitológia*. Kaposvár, Holló és Társa Könyvkiadó, 1997. 7.

⁵ „Kezdetben volt Eru, a Egyetlen, akit Ardán Ilúvatarnak neveznek; s először az ainukat teremtette, a szentségeseket, akik gondolatának szülöttei voltak, s vele voltak, mielőtt bármi mást teremtett volna. S ő szólt hozzájuk, dallamokat dalolt nekik; s azok énekeltek előtte, s ő boldog volt.” (J. R. R. Tolkien: *A szilmarilok*)

⁶ „Kezdetben volt az Ige, az Ige Istennél volt, és Isten volt az Ige, ő volt kezdetben Istennél. Minden általa lett, nélküle semmi sem lett, ami lett.” (Jn 1. 1-2.)

⁷ Veronica Ions: *Mitológia*. 37.

⁸ Veronica Ions: *Mitológia*. 37.

Ainulindale szövegében még őt sem látjuk negatív szereplőnek, eleinte ő is a tündék és emberek javát szeretné szolgálni.

Korábban említettem, hogy a hagyományos panteonok istenségei sok esetben valamilyen természeti erőn uralkodnak, ez *A Gyűrűk Ura* mitológiájában sincs másképp.

Megjelenik előttünk Ulmó, aki leginkább a vízre gondol a teremtő dallam megszólaltatásakor, ezáltal rokona Anáhitának, a tiszta forrás perzsa istennőjének, de leginkább Poszeidónnak, a tenger görög istenének, vagy a skandináv mitológia tengeristenének, Njördnek.

Az *Ainulindale* szereplői közül Manwe az, aki a levegőre és a szélre gondol, ezáltal Vájuval, a perzsa szélistennel, Aiolosszal, a görögök szélistennel, valamint Thórral, a skandináv viharistennel mutat rokonságot.

A Föld testével Aule foglalatoskodik, aki így Gaiával, a görög földistennővel, és Jörddel, a skandináv Földanyával rokon. Ahogy a természeti népek hitvilágában ezek a természeti elemek felett hatalmat gyakorló istenek mind főisteneknek alárendelve jelennek meg, úgy a tolkieni univerzumban is egy főisten, Eru/Ilúvatar alá rendelődnek az előbb felsorolt istenek.

Az *Ainulindale* különösen fontos mitológiai vonatkozású része Arda, a földi világ megalkotása, mely a Gyermekek (tündérek és emberek) lakóhelye. A világ megteremtése itt a *dal* megszólaltatásán keresztül történik, mely *dal* metaforikus értelemben is felfogható: a mítoszokat az írásbeliség előtti korokban hivatásos énekmondók adták át az embereknek, így tehát az ének általi teremtés magával a mítoszteremtéssel állítható párhuzamba. Az ősi tudás az énekmondás által válik hozzáférhetővé, ahogy az *ainuk* számára a dalban válik megismerhetővé a teremtés isteni szándéka. Az *Ainulindale* másik fontos mitológiai vonatkozása, mely sokkal inkább a keresztény mitológiai hagyomány felé mutat, az a jó és rossz morális alapokon nyugvó szembeállítás: Melkor szembeszállása Ilúvatarral, és az *ainukkal*, ellentétük alapja pedig az Arda feletti hatalom kérdése.

Mindez pedig azért fontos, mert *A Gyűrűk Ura* központi témája is ebbe a kontextusba helyeződik: a jó és a rossz, a gonosz hatalom és az ártatlan alázat feszültségei, a kicsi, gyöngye erőtlenség *ember* a hatalmas, erős istenség ellen.

Az *Ainulindale* végén Ilúvatar néhány *ainunak* megengedi, hogy a teremtett világba alászállva munkálkodjanak tovább az ő öröme, így kerülnek a *valák*, a Világ Erői Ardára, róluk *A szilmarilok* második fejezete, a *Valaquentá* szól.

Valaquentá: Antropomorfizálódó istenek, újabb szimbólumok

A *Valaquentában* néhányan a leghatalmasabb *ainuk* közül – akiknek Ilúvatar megengedte, hogy alászálljanak a világba – már isteni természetükből részben kilépve, emberi alakban szerepelnek. Ez az antropomorfizáció a hagyományos mitológiákban is megfigyelhető: a görög mitológia istenei számos

alkalommal öltenek emberi, vagy éppen állati formát, hogy megjelenjenek a világban. Az égi szférából alászállott istenek, a *valák* feladata az, hogy a Nagy Muzsika (a világ teremtésekor dalolt dal) által a teremtést elvégezzék, tehát a legfőbb isteni rendelést beteljesítsék. Az antropomorfizáció azonban áldozattal is jár, isteni mivoltuk korlátozódik, mikor a világba alászállnak, hogy „hatalmuk attól kezdve ne haladja meg a világ határait...”⁹. Kézenfekvőnek tűnik a *valák* – Jézus párhuzam: Jézust Isten azért küldi a világra, hogy megújítsa a szövetséget az emberekkel, ezáltal beteljesítse a teremtés folyamatát. Emellett Jézus is feladja részlegesen istenségét, mikor elhagyja az Atyát és emberi mivoltában a világra születik. Ám Jézushoz hasonlóan – aki emberként járva a világban számos csodát tesz és tanúsítja isteni eredetét – a *valák* is megőrizték a hatalmukat és az Olthatatlan Lángot, vagyis a vágyat a teremtésre, ahogy Lackfi Máté is kitér erre dolgozatában, melyben Középfölde mitológiáját értelmezi.¹⁰ A párhuzam azért is helytálló, mert ez az Olthatatlan Láng, vagy a Titkos Tűz, melynek forrását csak a teremtő istenség ismeri, és ami a *valák* közvetítésével érkezik a világba, megfeleltethető a Bibliában több ponton is megjelenő *fény* képével, vagy a Prométheusz-mítosz *tűz* képével. Míg a Prométheusz-mítoszban a tűz a tudás szimbóluma, addig a keresztény mitológiában a *fény* Isten mindenhatóságát jelöli.

A *szilmarilok* mitológiában ennek a képnek az előbb említett kettőssége egyszerre jelenik meg: Az Olthatatlan Láng, melyet Melkor hiába keres, nem találja, mert Ilúvatarnál van, (hozzá tartozik, a lényének része, a főisten attribútuma) az ő mindenhatóságát közvetíti. A Titkos Tűz pedig a világba helyezett tudást szimbolizálja (az emberek számára a halhatatlanság csábítása is a *tűz*höz kapcsolódik: vágnak arra, ami korábban csak az istenek tulajdona volt, akár a Prométheusz-mítoszban).

A *Valaquenta* is, ahogyan az *Ainulindale*, bővelkedik a mitológiai utalásokban. A szöveg szerint a *valáknak* hét királya és hét királynője volt. Itt nyilvánvalóan a hetes szám hordoz mitológiai többletjelentést. A hetes szám a keresztény vallásban és annak szent könyvében, a Bibliában a teljesség szimbóluma, annak egyik visszatérő eleme: elég a teremtés hét napra osztására gondolni, de említhetnénk a hét szentséget, a hét főbűnt, valamint a Jelenések

⁹ J. R. R. Tolkien: *A szilmarilok*. 21.

¹⁰ „A *valákban* és a *maiákban* – akiket Eru azzal a feladattal küldött a világra, hogy formálják az akkor még üres és formátlan Eät olyanra, mint azt a Nagy Muzsikát követő látomásban látták – az az egyik legfigyelemreméltóbb, hogy tulajdonképpen eggyé váltak a világgal, hatalmuk többé nem haladta meg a világot, vagy másképpen: a „világhoz kötődtek”, ahogyan ezt Tolkien is megfogalmazta.” Lachegyi Máté: *Középfölde hitvilága*

<https://www.tolkien.hu/index.php/kozepfolde/item/1669-kozepfoelde-hitvilaga>

könyvének több részletét is, ahol a hetes szám gyakran megjelenik¹¹, mégpedig mindig a titokzatosság, a teljesség jeleként. A hetes szám nem csak a keresztény vallásban, hanem a hinduizmusban is fontos szerephez jut, szent számnak számít (hét szent város, hét szent folyó).

A Valaquenta másik központi szövegeleme Melkor tabusítása. A hagyományos mitológiák némelyikében is megjelenik az az eljárás, hogy a duális rendszerben (mint amilyen a jó és a rossz ellentéte) a negatív erőt képviselő istenség vagy démon nevét a hozzá kapcsolódó félelem, vagy bűn érzése okán nem ejtik, eufemizmusokkal, helyettesítő/alternatív nevekkkel illetik. A legkézenfekvőbb példa itt is Lucifer, vagy Sátán, aki az Újszövetségben *ellenség*, *gonosz*, *kísértő* néven jelenik meg (ami az ember megkísértésére és bűnre csábítására utal). A nyilvánvaló magyarázatot azért tartottam fontosnak megemlíteni, mivel a *Quenta silmarillion* fejezetben Melkor, másik nevén Morgoth buzdítja az embereket az Ilúvatar parancsával való szembeszegülésre, ezáltal a Morgoth – Sátán párhuzam még konkrétabb vonatkozásokon keresztül értelmezhető. A modern mítoszalkotásban visszatérő eljárás a tabusítás, elég csak a Harry Potter legfőbb gonoszára, Lord Voldemortra gondolni, aki a regényben *Tudjukki* néven jelenik meg, mert a tőle való rettegés miatt már nevének említése is félelmet kelt.

A kísértéssel, az ember bűnre csábításával, majd az emberek világának elsüllyesztésével és kiűzetésével dolgozatomban a hely szűke miatt nem foglalkozom, megemlítését mégis fontosnak tartom a mitológiai előzmények miatt. A bűnre csábítás a Sátán bibliai kísértéstörténetével állítható párhuzamba, az ember Ardáról való kiűzetése a Paradicsom elvesztésével rokonítható, az emberek világának elsüllyesztése pedig a természeti népek mitológiájában nagy számmal felfedezhető özönvízmítosz átvételének tekinthető. A hagyományos mitológiákban az özönvízmítosz a teremtéssel párhuzamosan, a világ pusztulásának képeként jelenik meg. Jellegzetes példáit találjuk ennek a sumér-akkád mitológiában, ahol Enlil, a szél ura pusztította el özönvízzel az istentagadó emberiséget, ám Ziuszudra király és családja megmenekült.¹² Ehhez nagyon hasonlít a héber mitológia özönvízmítosza, amit a Biblia is megörökít, ebben Noé örökíti át az emberiséget és az állatvilágot bárkáján az elkövetkező korok számára. Az egyiptomi mitológiában az özönvíz egy katasztrófaesemény, mely abban az esetben történik, ha egy fáraó lelke nem léphet át a túlvilágra, ekkor a Nílus folyó vize önt ki és pusztítja el az élőket.¹³

¹¹ Például János apostol hét üzenete a Jelenések könyvének elején, a hét gyertyatartó, a hét angyal, a hét harsonás, vagy a leghíresebb, a hét pecsét, mely a titokzatosság, a misztérium szimbóluma.

¹² Veronica Ions: *Mitológia*. 170.

¹³ Veronica Ions: *Mitológia*. 170.

Furcsának tűnhet a bevezetésben megfogalmazott gondolatok tükrében – mely szerint Tolkienra a germán és kelta népek mitológiája hatott leginkább – hogy dolgozatomban a keleti, még inkább a görög, de legfőképpen a keresztény mitológiával hozok párhuzamokat. Ennek egyrészt az az oka, hogy jobbra a görög és keresztény mitológiában vagyok jártas, másrészt pedig az, hogy talán a görög mitológia a legkomplexebb, legösszetettebb a természetközeli népek mitológiái közül. A különböző mitológiákat amúgy sem szemlélhetjük homogén, önálló rendszerként, a természetközeli népek mitológiájában ugyanis hasonló elemek jelennek meg (eltérő formában), vélhetően a hasonló alapfeltételek révén, ráadásul a különböző népcsoportok keveredése magával hozta a mítoszok keveredését is, így a különböző mitológiák közvetlenül is hatnak egymásra.

A mitológiák egymásra vonatkoztathatóságát G. S. Kirk is megemlíti *A mítosz* című munkájában, ahol a görög és germán mitológiák összevetésének lehetőségeit tárja fel, érvelésében pedig alátámasztja azt a megállapítást, mely a görög mítoszvilág egyfajta hegemoniáját bizonygatja.¹⁴ A bevezetőmben *A Gyűrűk Ura* mitológiai kapcsolatait említve a Kalevalát is beemeltem a felsorolásba, mégis csak egy-két alkalommal tértem ki rá a teremtésmítosz kapcsán. Ennél jóval több kapcsolódási pont van a két mű között, melyekre szintén a helyszüke miatt nem térek ki. A Kalevalával való rokonítás a *Quenta silmarillion* fejezet tárgyalásakor válik fontossá, ugyanis a *szilmarilok*ért vívott harc párhuzamba állítható a Szampó körüli cselekményekkel. Arról nem is beszélve, hogy már maga a Kalevala is sok szállal kötődik a mitológiai hagyományhoz, ezáltal közvetve másképp is megjelenik a műben.¹⁵ Ráadásul *A Gyűrűk Ura* műfaji besorolásának problematikája kapcsán is előkerül a Kalevala, ugyanis Tolkien műve a regény és a hősi ének, más szóval eposz határterületén helyezkedik el, eposzisége pedig több vonásában is a Kalevalából gyökerezethető.

A szilmarilok további fejezeteiben megismerkedünk a későbbi Középföldét benépesítő fajokkal, Morgoth legyőzésével, Szauron megjelenésével, az emberek világának elpusztításával, és a Hatalom Gyűrűinek elkészítésével: csupa olyan mesei elemmel, melyek *A Gyűrűk Ura* történetében nyerik el aktualitásukat és végső értelmüket, ám mitológiai beágyazottságuk *A szilmarilokhoz*, *A babóhoz*, és ezeken a műveken keresztül a természeti népek mitológiájához kapcsolja őket.

¹⁴ „Nem ismerünk még egy mitológiát – akár fejlett, akár primitív, antik vagy modern mitológiáról legyen is szó –, amely olyan komplex és rendszeres volna, mint a görög... A germán hagyomány első pillantásra a göröggel pontosan összehasonlíthatónak tűnik.” G. S. Kirk: *A mítosz*. Budapest, Holnap Kiadó, 1993. 230.

¹⁵ Honko Lauri: *A Kalevala és a mítoszok*. Budapest, Separatum ex Nyelvtudományi Közlemények, 1985. 7.